

DESPRE CRONOLOGIA ȘI TIPOLOGIA TEXTELOR LUI DOSOFTEI

Alin Mihai Gherman

Cercetările istoriografiei literare au fixat într-o ordine aparent irevocabilă activitatea mitropolitului Dosoftei după cronologia tipăriturilor sale. *Psaltirea în versuri*, Uniev, 1673, cu peste 500 p. și 8634 de versuri (la un loc cu *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu*); *Dumnedzâiasca Liturghie* (ediția I), Iași, 1679; *Psaltirea de-nțăles (Psaltirea slavo-română)*, Iași, 1680; *Molităvnic de-nțăles*, Iași, 1683, având, după prefață, un *Poem cronologic despre domnii Moldovei*; *Dumnedzâiasca Liturghie* (ediția a II-a), Iași, 1683; *Parimiile preste an*, Iași, 1683; *Viața și petriaceria sfinților*, 4 vol., Iași, 1682-1686.

Cercetând *Psaltirea în versuri* observăm că la sfârșitul unor psalmi versificați de Dosoftei se află câte o *Tâlcovanie*, care conține o interpretare teologică a psalmilor. Dar Dosoftei nu citează în interpretările sale textul din psaltirea în versuri, ci, pornind de la o interpretare a psalmilor pe care încă nu am identificat-o, citează un text în slavonă și unul în română. Textul în slavonă este identic cu cel pe care îl aflăm în *Psaltirea slavo-română*¹. Surpiza vine din faptul că textul românesc este foarte asemănător și, uneori, identic cu cel din *Psaltirea slavo-română*, după cum urmează:

Tâlcovania psalmului 28

„Aduceți lui Dumnezeu, fiii lui Dumnedzău, aduceți Domnului fiii de areți².

Aduceți Domnului slavă și cinste, aduceți Domnului slavă numelui lui.

Glasul Domnului – pre ape, Dumnedzăul slăvi au tunat. Domnul – preste ape multe.

Glasul Domnului – supra ape multe, Dumnedzăul slăvii tunat-au; Domnul – supra ape multe.

Glasul Domnului ce tocmește cerbii și va descoperi dumbrăvile

Glasul Domnului ce tocmește cerbii și va descoperi dumbrăvile

Domnul potopul sălășluiaște și șede Domnul împărat în veaci

Domnul potopul sălășluiaște și șede Domnul împărat în veaci

Domnul tărie oamenilor săi va da. Domnul va blagoslovi pe oamenii săi cu pace.

Domnul vârtute poporului său va da, Domnul blagoslovi-vă poporul său cu pace.

¹ De altfel, toate citatele în slavonă din *Psaltirea în versuri* coincid cu textul din *Psaltirea slavo-română*.

² Primul verset este cel din *Psaltirea în versuri*, cel de al doilea, cel cules cu caractere italice, este cel corespunzător din *Psaltirea slavo-română*.

Tâlcovania psalmului 86

„Urzăturile lui în munții cei svinți. Iubeaște Domnul poarta Sionului, mai presus decât toate satele lui Iacov.

Temeliurile lui în munții cei svinți Iubeaște Domnul porțile lui Sion prespre toate sălașele lui Iacov.

Maică mi-i Sionul, va zice omul

Maică – Sion, dă-ți-va omul

Și om s-au născut într-însa

Și om să născu într-însă

Și sngur l-au urzitu-l cel de sus

Și însuși urdă-ți-au pre însă acel de sus” etc.

Acest lucru ne îndreptățește să refacem cronologia textelor lui Dosoftei și să afirmăm că, în momentul versificării *Psaltirii în versuri* el avea la îndemână textul slavon și cel românesc din *Psaltirea slavo-română*, indiferent că acestea se aflau în text paralel în corpul aceluiași manuscris sau erau în două manuscrise independente.

Faptul ne conduce în primul rând la reevaluarea cronologiei genezei *Psaltirii versificate*: aceasta a fost compusă în cunoștință de textul românesc (care va fi editat – cu modificări – mult mai târziu), dar și la discutarea statutului literar al psaltirilor versificate, inclusiv al celei scrise de Dosoftei.

În ceea ce privește cronologia scrierilor lui Dosoftei, „tâlcovaniile” citate mai sus ne îndreptătesc să afirmăm că mitropolitul avea la dispoziție în momentul redactării *Psaltirii în versuri* cele două texte în proză – slavon și românesc – pe care le-a editat apoi în *Psaltirea slavo-română*. Dacă în ceea ce privește textul psalmilor slavoni ar mai trebui să fie stabilit dacă Dosoftei a apelat la un manuscris slavon sau la vreuna din tipăririle – deja numeroase – ale psaltirii slavone, în ceea ce privește textul românesc, situația este și mai complexă. La justificata întrebare dacă avem de a face cu o traducere care îi aparține chiar mitropolitului sau suntem în fața unei traduceri anterioare în care el, eventual, a intervenit, răspunsul nu poate să fie decât probabil pentru moment. Argumente serioase ne îndreptătesc să credem că suntem în fața unei traduceri originale, făcute, probabil, după textul *Vulgatei*; spre această concluzie ne îndeamnă calcuri după latină precum „Glasul Domnului – supra ape multe, Dumnedzăul slăvii tunat-au; Domnul – supra ape multe.”, căruia în *Vulgata* îi corespunde: *Vox Domini super aquas, Deus majestatis intónuit. Dominus super aquas multas.*

Fixarea statutului literar al psaltirilor versificate este, însă, absolut necesară pentru a înțelege geneza textului românesc. Privite în cultura europeană ca un fenomen ne semnificativ, doar atâta vreme cât anumite opere au reprezentat în diferitele literaturi naționale un element care să atragă atenția

asupra lor, precum versificațiile lui Clement Marot și Théodore de Bèze în cultura franceză, ale lui Petrarca în cea italiană, ale lui John Milton în cea engleză, ale lui Jan Kochanowski în cea poloneză, ale lui Albert Szenci Molnár la unguri sau ale lui Dosoftei la noi, ele s-au bucurat de un interes suplimentar doar în măsura în care, privite ca opere individuale, au avut o contribuție deosebită la dezvoltarea respectivelor literaturi naționale; în rest, formularea spirituală a unui istoric literar francez, care consideră pe mulți poeți din secolul al XVI-lea și al XVII-lea „qui s'y interessont desormais, en poètes autant qu'en chrétiens”³ se aplică mai mult sau mai puțin explicit în multe alte situații din literaturile naționale de pe cuprinsul Europei secolelor al XVI-lea și al XVII-lea.

Nu ne este cunoscut, însă, nici un studiu de ansamblu⁴ asupra acestui gen de literatură. Și mai puțin a fost discutat statutul literar al acestor texte. Să luăm de pildă *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, despre care N. Cartoian spune că este o traducere „în versuri românești”⁵, *Istoria literaturii române*⁶ spune că „probabil Dosoftei a tradus întâi Psalmii mai întâi în proză [...] și apoi a versificat textul”, profesorul Al. Andriescu afirmă, în „Studiul introductiv” la Dosoftei, *Opere*⁷, că este vorba de o „traducere în versuri”, iar G. Ivașcu consideră: „Textul, care a fost versificat, nu e versiunea polonă, ci traducerea proprie, anterioară, din slavonă”⁸. Un recent studiu, care aduce o contribuție majoră la analiza *Psaltirii în versuri* a lui Dosoftei⁹, persistă totuși în a susține că suntem în fața unei traduceri. Aprecierile cele mai nuanțate le datorăm lui Sextil Pușcariu: „Ideea de a versifica psalmii nu e nouă, deși lucrarea lui Dosoftei e cea dintâi de acest soi la ortodocși”¹⁰.

³ André Stegemann, „L'apport des traductions des psaumes à l'esthétique du Baroque poétique Français (1590-1600)”, în *Szenci Molnár Albert és a magyar reneszánsz*, Szeged, 1978, p. 155.

⁴ Amintim, totuși, pentru domeniul francez lucrarea lui Paulette Leblanc, *Le paraphrases françaises des Psaumes à la fin du période baroque (1610-1660)*, Paris, PUF, 1960 (Bulletin de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de L'Université de Clermont. Deuxième série. Fascicule IX); F. Bonnet, *Histoire de la Psautière des Eglises réformées*; O. Doruen, *Clement Marot et le Psautier Huguenot*, Neuchâtel, 1872; Ph. Aug. Becker, *Clement Marots Psalmenübersetzung*, Halle, 1920. Pentru domeniul englez menționăm lucrarea lui Th. Young, *The metrical psalms and paraphrases*, Edinburgh, 1909. Pentru domeniul german amintim lucrarea *Deutsche Psalmendichtung von 16. bis zum 20. Jahrhundert. Untersuchungen zur Geschichte einer lyrischen Gattung*, de Inka Bach și Helmut Galle, apărută la Berlin, Walter de Gruyter, 1989.

⁵ *Istoria literaturii române vechi*, Postfață și bibliografie finală de Dan Simonescu. Prefață de Dan Zamfirescu, București, Editura Minerva, 1980, p. 203.

⁶ București, Editura Academiei, 1970, p. 410.

⁷ P. XXXI.

⁸ *Istoria literaturii române*, București, Minerva, 1969, p. 201.

⁹ Mihai Dinu, „Bătrânul poet dintâi” – incursiuni în poezia și poetica dosofteiană –, București, Editura Academiei Române, 2007.

¹⁰ *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Sibiu, 1930, p. 123-124.

Un prim impediment în discutarea psaltirilor versificate îl constituie, deci, stabilirea statutului literar al textului. Psaltirea în limba ebraică avea ea însăși o formă literară specifică: fiind cântată, ea avea structuri ritmice impuse de melodie, dar, mai ales, avea formulări care țineau de o retorică a cântului religios: paralelisme, antiteze, reluările făceau parte din modul ei de exprimare specifică. Aceste structuri au fost respectate încă din primele traduceri efectuate în limba română, sub raport retoric cel puțin, prin însăși existența tabuului lingvistic, manifestată prin interdicția de a adăuga sau a elimina ceva în textul biblic¹¹.

Parafraza a devenit încă din Antichitatea târzie un mod de a rescrie și explica un text puțin accesibil, fie datorită conținutului său, fie datorită formelor de limbă arhaice, cititorului de atunci¹². Ea s-a răspândit în cadrul manierismului elenistic și ca o modă literară, prin care se executau replici ale unor lucrări consacrate, devenind uneori doar un exercițiu stilistic, alteori modalitatea de redactare a unor scrieri profund originale. Ea a fost folosită de-a lungul întregului Ev Mediu și al Renașterii (dar și mai târziu), însă a avut momente în care, datorită nevoii de a prezenta o formă accesibilă a unei lucrări sau dintr-o tendință stilistică susținută de un curent (precum Barocul), a fost folosită cu predilecție¹³.

Psaltirile versificate nu sunt o traducere propriu-zisă a psalmilor, cazurile lui Théodore de Bèze și al lui Dosoftei fiind exemplare, ei tipărintd atât o versiune versificată, cât și o psaltire în proză (în cazul mitropolitului moldovean aceasta fiind pusă în paralel cu un text slavon, și care, de altfel, s-a dovedit a nu fi sursa versiunii românești). Termenul de „prelucrare versificată” nu definește

¹¹ Considerăm că ceea ce Ladislau Gáldi definește ca structuri iambice aflate în psaltirile coresiene este doar o întâmplare, și nu o formă intenționată de versificație.

¹² Cuvântul provine din grecescul *παρά φράσην* (*para phrasēin*), însemnând inițial „un alt mod de a exprima”. O parafrază explică sau clarifică textul. Ea nu trebuie să fie însoțită neapărat de un citat direct, putând să devină un text diferit de cel de la care pornește. Scopul declarat al ei este de clarifica printr-o altă formulare textul original. Spre deosebire de metafrază, care reprezintă un echivalent formal al sursei, parafraza reprezintă un echivalent dinamic al sursei. În timp ce prima produce schimbări ale textului mai ales la nivelul sinonimiei, parafraza încearcă să prezinte sensul textului. Cu toate că din punct de vedere lingvistic cele două sunt diferite, ele au fost întotdeauna complementare ca mijloc de realizare literară a unui text nou.

¹³ Parafraza versificată este definită de *Dicționarul de terminologie literară* (București, Editura Științifică, 1970) drept „1. Expunere amplificată sau dezvoltare explicativă a conținutului unui text. 2. Imitație în versuri a unui pasaj biblic”. *The Penguin Dictionary of Literary Terms* definește și el parafraza ca fiind un procedeu: „A version in other words of the sense of any passage or text. It may be a free rendering or amplification of a passage. As Dryden put it: “translation with latitude where the author is kept in view, but his words are not so strictly followed as his sense.”. Paraphrase is often used nowadays in re-writing technical books and articles in language which the layman can understand” (p. 638).

în nici un fel calitatea literară a textului; unele studii, în special cele dedicate muzicii, folosesc termenul de „psalmi metrici”, termen care definește mai mult modalitatea tehnică de realizare a textului, și mai puțin statutul literar al textului. Cel mai potrivit termen ni se pare a fi cel de parafrază versificată.

Parafraza era, pe de altă parte, o modalitate de a rescrie un text fie pentru explicitarea lui, fie pentru evidențierea unora din laturile sale¹⁴. Termenul de *paraphrasis*, folosit în greaca elenistică încă din secolul I î. de Chr. și concurat pentru un timp de cel de *metaphrasis*, a intrat în latina clasică încă din secolul III d. Chr.¹⁵. El a fost curent folosit în tot decursul Evului Mediu¹⁶, dar a fost consacrat cultural de parafrazele biblice ale lui Erasmus din Rotterdam¹⁷, modalitatea parafrazei a fost intens folosită pe urma lui deopotrivă de reprezentanții Reformei, ca M. Luther, J. Calvin, Ph. Melanchthon, Th. de Bèze, dar și de mulți reprezentanți ai Contrareformei catolice. Răspândirea procedurii parafrazei a fost facilitată și de folosirea sa curentă de către Sfinții Părinți în interpretarea *Sfintei Scripturi*, ceea ce a creat o lungă tradiție în exegeza biblică.

Termenul de parafrază, acceptat de estetica muzicală, presupune transpunerea unei melodii într-un alt registru, ritm, parafrazele muzicale fiind judecate în funcție de valoarea și valențele lor și doar în mică măsură în funcție

¹⁴ În admirabila sa lucrare, *Dimitrie Cantemir între Orient și Occident*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, p. 91-92, Dragoș Moldovanu analizează și o mențiune literară care ne aparține, în care prezentăm un tip specific de versificație retorică întâlnită într-o traducere românească din Matei al Mirelor (1642) și în textul *Pravilei alese* a lui Eustratie Logofătul (1632), căruia, recunoașteam că nu i-am putut da încă o explicație plauzibilă; Dragoș Moldovanu spune că „ele se înscriu în tradiția parafrazei, exercițiu retoric de transformare a poeziei în proză (și invers), apărut în secolul I e.n. și continuat mai apoi atât în Occident cât și la Bizanț”. Având știință despre această modalitate literară a parafrazei, ne punem întrebarea dacă explicația este valabilă în aceeași măsură în cazul *Pravilei alese*, unde avem de-a face cu traducerea unui text în proză, și al traducerii libere din Matei al Mirelor (originalul grecesc fiind în versuri), unde nu avem de-a face cu prelucrări sau parafraze propriu-zise, ci cu traduceri. Dacă explicația este cea dată de Dragoș Moldovanu, ne întrebăm de ce acest tip de versificație este legat de un moment circumscris foarte clar în timp și în spațiu.

¹⁵ Primele atestări ale cuvântului se află, după știința noastră, în scrierile lui Quintilian și Suetonius.

¹⁶ Poate din nevoia de a da o formă literară cunoscută literaturii clasice, dar cu siguranță din nevoia de a explica conținutul psalmilor, Apollinarios și sfântul Paulin de Nola realizează parafraze versificate ale unor psalmi. Această tendință se menține până la sfârșitul Evului Mediu, când Petrarca, de pildă, versifică și el câțiva psalmi.

¹⁷ *In quator evangelia paraphrasis, In acta apostolorum paraphrasis, In epistola Pauli apostoli ad Romanos paraphrasis, Paraphrasis in epistola S. Pauli ad Galatas et Colosaenses, Paraphrasis sive enarratio in epistolas et evangelia* etc.

de modelul parafrizat¹⁸. În teoria literară, termenul de parafrază, mai puțin folosit, datorită ambiguității sale, dar și datorită folosirii modalității în sens caricatural (primind, astfel, o conotație peiorativă), a fost cu totul desconsiderat în momentul pozitivist al istoriei și teoriei literaturii, care făcea în primul rând o analiză a conținutului și doar apoi a formei, fiind de multe ori substituit cu termenul impropriu „prelucrare” sau „replică caricaturală”.

Textul psalmilor a exercitat de la începuturile creștinismului o influență foarte mare asupra spiritualității credincioșilor, datorită exprimării directe a unei variate palete de sentimente, de la formulări ale credinței absolute în puterea lui Dumnezeu, până la momente de descumpănire și chiar disperare în fața dificultăților vieții. Dovadă este foarte deasă citare a textului psalmilor atât în liturgia ortodoxă cât și în cea apuseană. Pe de altă parte, textul diferiților psalmi oferea cu generozitate sugestii pentru o nesfârșită serie de imnuri medievale, care ieșeau din perimetrul slujbei propriu-zise și făceau parte din viața cotidiană a comunităților creștine.

Primele parafraze metrice ale psalmilor sunt făcute fie din dorința de a găsi o prezentare conformă cu tradiția literaturii clasice greco-latine (Apollinarius sau Sfântul Paulin de Nola) sau, precum în *Psaltirea gnostică* a lui Bardesanes și Honorius¹⁹, au fost compuse cu un deliberat scop de întărire întru credință și de devoțiune personală. Este foarte greu, de altfel, să se facă distincție netă între imnurile de inspirație psaltică, în care textul biblic oferă doar sugestia unei dezvoltări literare a unor elemente, și parafrazele metrice, care erau, într-un fel, o „vulgarizare” și explicare a textului psaltic, plin de atâtea locuri obscure pentru lectorul neavizat. În Occident au avut o circulație deosebită versiunile metrice ale celor 7 „psalmi penitențiali” (Psalmii 6, 32, 35, 51, 102, 129 și 143), care au jucat un rol important în viața devoțională a Occidentului.

Aceste forme, fie transformarea unui psalm într-un imn, fie realizarea parafrazelor psalmilor, erau mai mult tolerate decât cultivate de Biserică, ele exprimând de multe ori forme populare ale mișcărilor creștine, care au ajuns ulterior să fie înglobate în Biserica Catolică (franciscanii, de exemplu), sau să fie excluse, fiind considerate erezii. Știm că mișcarea husită în centrul Europei, iar mai apoi cea a lui Wycliff în Anglia (considerate erezii și combătute ca atare), dar și multe alte mișcări religioase medievale, abundau în asemenea imnuri sau versiuni metrice ale psalmilor. În mod special în timpul lungilor pelerinaje s-a dezvoltat o mare varietate de imnuri și cântece bisericești, în care psalmii,

¹⁸ Definiția pe care o oferă termenului *Dicționarul de terminologie literară* (București, Editura Științifică, 1970) ni se pare destul de neclară: „1. Expunere amplificată sau dezvoltare explicativă a conținutului unui text dat. 2. Imitație în versuri a unui pasaj biblic.”

¹⁹ *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, vol. 15, p. 347.

versificați uneori de anonimi, altele de autori consacrați, adaptați unei melodii vechi sau pentru care se crea o nouă melodie, ocupau un loc important.

În mod explicit, Jan Hus (în secolul al XIV-lea) și Martin Luther au subliniat importanța cântecului congregațional ca manifestare a credinței comunității. Ceea ce fusese endemic în întregul Ev Mediu occidental devine acum programatic, prin efortul inițiatorului Reformei de a reveni la un creștinism popular. Ideile lui Luther au fost concretizate curând după începuturile Reformei, prin tipărirea primei colecții luterane de corale (*Kirchensangs*, Strassbourg, 1524), care cuprindea și 22 de parafraze de psalmi. Până în 1538 se realizează prima versiune latinească completă a unei parafraze versificate a *Psaltirii*²⁰.

Jean Calvin a fost unul dintre susținătorii fermi ai utilizării muzicii și, în mod special, a cântecului congregațional în biserică. Primele variante metrice calvine ale psalmilor sunt datorate unuia din reprezentanții cei mai importanți ai Renașterii în literatura franceză, Clement Marot. Acesta a realizat în 1537 (în timp ce era „valet de chambre” al regelui Francisc I), prima parafrază versificată franceză a 30 de psalmi (psalmii 1-15 și alți 15, dintre care cei cunoscuți în Evul Mediu ca „penitențiali”). Succesul a fost de-a dreptul remarcabil, mărturii contemporane subliniază că de la înalta aristocrație până la servitori interpretarea acestora devenise la curtea regală franceză o adevărată modă²¹. Refugiat la Berna după noaptea Sfântului Bartolomeu, Marot completează parafraza cu alți 19 psalmi, revizuiind o parte din cei 30 versificați anterior, în 1542 Jean Calvin a introdus 42 din psalmii versificați de Marot în lucrarea sa *La forme de priere et chants ecclesiastiques*. Din 1551, când cei 42 de psalmi traduși de Clement Marot sunt completați cu variante versificate datorate unui alt mare cărturar al epocii, Théodore de Bèze, *Psaulmes octometriques de David mise en rime Francoise [...] par Clement Marot et [...] Théodore de Bèze*, cunoscută îndeobște sub numele de *Psaltirea hughenotă* (*Le Psautiere huguenot*), s-a bucurat de o răspândire excepțională: între 1551 (anul primei ediții complete a *Psaltirii hughenote*) și 1564 au fost tipărite 44 de ediții ale acestui text²².

²⁰ Atitudinea altor reprezentanți ai Reformei germane este diferită în ceea ce privește cântatul congregațional și, implicit, realizarea parafrazelor versificate ale psalmilor. De exemplu Zwingli, conducătorul Reformei în Elveția, a refuzat folosirea muzicii și a cântecului congregațional în biserică.

²¹ O dovadă indirectă este folosirea unuia din psalmii compuși de Marot pentru realizarea unor versuri – probabil cântate – care aveau o altă destinație decât cea religioasă:

²² Începând cu acest moment, răspândirea europeană a psaltirilor versificate se confundă fie prin prozelitism, fie datorită unor replici venite din partea Bisericii Catolice, aproximativ cu aria de răspândire a Reformei, *Psaltirea hughenotă* fiind tradusă în toate limbile în care această formă a Reformei a fost răspândită: în 1567, Lucas de Heere publică varianta olandeză a psalmilor

În răsăritul Europei, mișcarea reformată din Ungaria a cunoscut și ea mai multe variante ale psalmilor versificați, cea mai cunoscută din secolul al XVI-lea fiind cea a lui Szegedi Gergelyi, căruia i s-au publicat 11 ediții ale *Cărții de cântece* (*Enékeskönyv*). Integral sau parțial, psalmii versificați în maghiară au cunoscut și alte parafraze, unele tipărite, altele rămase pentru multă vreme în manuscris (nu putem să facem abstracție de numeroasele copii manuscrise făcute în special în mediu transilvănean); începând cu 1604, când Albert Szenci Molnár a publicat la Nürnberg un *Specimen Psalterii Ungarici*, varianta lui, traducere declarată a *Psaltirii* germane a lui Ambrosius Lobwasser și, probabil, direct a *Psaltirii hughenote*, a fost impusă în Biserica maghiară calvină datorită autorității principelui Transilvaniei. Ea a cunoscut până în 1700 peste 30 de ediții, alături de numeroase copii manuscrise. *Psaltirea* lui Albert Szenci Molnár a fost tradusă și în limba română, pentru uzul unui grup de români convertiți la Reformă.

Pentru o perioadă, care se încheie cu siguranță la sfârșitul secolului al XVI-lea, extensia geografică a răspândirii psalmilor versificați coincide cu cea a Reformei²³, dar, mai ales, a calvinismului.

Trebuie să observăm că circulația amplă de care s-au bucurat ele datorită folosirii lor curente în biserică a creat, la sfârșitul secolului al XVI-lea, o adevărată modă literară. Căci doar sub raport cultural și nu din punctul de

(*Psalms Davids*), tot în olandeză fiind făcute și traduceri datorate lui Jan Utenberg (1565) și Petrus Dathenus (1566). În Germania, după parafraza versificată a 3 psalmi făcută de însuși Luther în 1524, i se publică celebrului meistersinger Hans Sachs în 1526, *Dreizehn Psalmen*, ca și lui Burkhardt Waldis, *Der Psalter in neuen Gesangs*, în 1533. În 1565 Ambrosius Lobwasser a realizat varianta germană a *Psaltirii hughenote* (traducere relativ liberă față de textul francez, dar compusă pentru aceleași melodii), publicată doar în 1575 sub titlul *der Psalter der koeniglichen Prophet Davids*, care cunoaște o vocație deosebită în mediul calvinilor germani. Succesul textului lui Lobwasser (până în 1600 sunt înregistrate mai mult de 70 de ediții) este atât de mare, încât, pentru a-i stopa răspândirea, catolicii îi răspund cu varianta lui Kaspar Ulenberg, *Die Psalmen Davids* (1582), iar luteranii cu varianta lui Johann Wustholz, *Der lutheranische Lobwasser*, ceea ce dovedește că numele poetului devenise sinonim cu noțiunea de parafrază versificată a psalmilor. În Anglia, Scoția și Irlanda, după încercările de versificare făcute de Robert Crowley, *The psalter of David* (1549) și Thomas Sternhold, John Cnox (1559), completat de John Day (1562), au realizat o versiune completă în engleză a *Psaltirii hughenote*; în 1566, John Hopkins realizează o altă variantă completă a psalmilor versificați, completându-1 tot Thomas Sternhold. Aceasta a cunoscut până în 1644 peste 470 de ediții. Biserica anglicană realizează, la rândul ei, prin J. Parker, *The whole Psalter* în 1567 și chiar o variantă în latină a acestuia, *Psalmi aliquot davidici in metri Latinis traducti* (1599). Versiuni ale psalmilor pot fi întâlnite și în limbile nordice. Ulterior le întâlnim pe tot spațiul de răspândire al religiilor reformate și neoreformate (în special în America de Nord).

²³ Augustin Z. N. Pop face, în lucrarea sa *Glosări la opera mitropolitului Dosoftei*, Cernăuți, 1944, p. 10-26, un amplu inventar – dar departe de a fi complet – al parafrazelor versificate în cultura europeană.

vedere al cultului bisericesc pot să fie judecate traduceri ale parafrazelor din limbile naționale în latină (unele realizate chiar de autorii lor), precum cea a lui Thomas Sternhold și John Hopkins²⁴, cea a lui Clement Marot și Théodore de Bèze (tradusă de Bèze însuși) sau cea a lui Ambrosius Lobwasser²⁵. Dar asistăm la un număr impresionant de versiuni latine parafrazate ale psalmilor, care, chiar dacă sunt redactate sau tipărite în zone în care Reforma era răspândită, nu se justifică din punctul de vedere al cultului bisericesc reformat, ci mai ales ca experiență cărturărească și chiar literară. Au publicat versiuni versificate ale psaltirilor, alături de Th. de Bèze (care traduce *Psaltirea hughenotă* în latină), F. Bonadum²⁶, Helius Eobaldus Hessum²⁷, R. Snoy Goudano²⁸, G. Buchmann²⁹, C. Lansonius³⁰, B. Aria Montanus³¹, I. Maior³², B. Botta³³, landgraful Mauriciu de Hessen³⁴, L. Crusius³⁵, M. A. Flaminus³⁶ etc., ca să nu mai amintim numeroasele parafraze după unul sau mai mulți psalmi. Parafrazele în versuri elegiace, eroice, iambice, trohaice etc. devin, astfel, o adevărată modă. O apariție deloc singulară în epocă este, de pildă, varianta lui I. Bocacius, apărută la Cașovia (Košice) în 1612, în care avem același psalm în 12 variante diferite de parafrază versificată³⁷.

La sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, realizarea unei parafraze versificate a psalmilor depășește nivelul confesionalului, intrând în teritoriul exercițiului artistic. Căci și catolicii, la rândul lor, au creat versiuni ale parafrazelor psaltice, cu care încercau să răspundă audienței de care se

²⁴ *Psalmi aliquot Davidici in metri Latinis traducti*, 1599.

²⁵ Tradusă de A. Spathe, *Psalmorum Davidis paraphrasis metrorhythmica* A. Lobwasser, 1588.

²⁶ *Davidis Regis propheta oracula ad centi quinquaginta serie numeris poeticis enarrata*, Paris, 1531.

²⁷ *Psalterium universon carmine elegiaca redditus*, Marburg, 1537.

²⁸ *Psalterium Davidicum paraphrasis illustratum*, Marburg, 1537 (a cunoscut mai multe ediții ulterioare).

²⁹ *Psalmorum Davidis paraphrasis poetica*, Geneva, 1565 (cu foarte multe ediții ulterioare).

³⁰ *H8 paraphrasis omnes Psalmos Davidis*, Louvain, 1564.

³¹ *Davidis aliorumque sacrarum varium psalmi in Latinum carmen*, Anwers, 1573.

³² *In Psalmos Davidis paraphrasis heroicis versibus expressa*, Wittenberg, 1577 (mai multe ediții ulterioare).

³³ *Psalmi Davidis Latinis versibus elegiaci*, 1581.

³⁴ *Davidis Psalterium varia genera redditum*, 1590.

³⁵ *Interpretatio poetica Latine in centum quinquaginta Psalmos*, Ingolstadt, 1597.

³⁶ *In psalmos aliquot breviores paraphrasis dityrambica cum sacris ejusdem hymni*, Basel, 1540, cu mai multe ediții în epocă). Flaminus este, de altfel, autorul unor parafraze după Aristotel (*Paraphrasis in duodecim Aristotelis librum de prima philosophia*, care a cunoscut și ea mai multe ediții).

³⁷ *Psalmi XIII (Benedic anima mea Dominum etc) [...] Hebdomelodica vel VII diversorum carminibus metribus Eucharistia poetica*, Cassovia, 1614, în care textul psalmului este prezentat în 7 variante poetice: *Heroicum*, *Elegiacum*, *Saphicum*, *Phalacrium*, *Tricolon tetrastraphon*, *Monocolon*, *Dicolon Distrophon*.

bucurau aceștia în mediul reformat și, datorită faptului că ei erau curent cântați în Biserica calvină, și în alte medii³⁸. Pentru Franța putem aminti versiunile catolice redactate de reprezentanți importanți ai Pleiadei ca Jean Dorat³⁹ sau elevul său Jean-Antoine Baïf⁴⁰, dar și de poeți minori precum Philippe Desportes⁴¹, Blaise de Vignere⁴², Jean-Baptiste Chassignet⁴³, Pierre de Marbeuf⁴⁴, Michel de Marillac⁴⁵, Racan⁴⁶. Dintre poeții care s-au aplecat asupra redactării unor parafraze versificate ale psalmilor trebuie amintiți Malherbe, Boisrobert, Chapelain, Godeau, Balzac, dar și marele Corneille⁴⁷ etc. Între 1600 și 1684 s-au publicat în mediul cultural francez nu mai puțin de 14 versiuni complet versificate ale psalmilor: J. Metezeau, *Psaumes de David reprotree verset pour verset selon la version Latine recue en l'Eglise*, 1610; J. H. Chassignete, *Paraphrase sur les cent cinquante psaumes de David* (1613), J. Le Pignon, *Psautier françois* (1646), A. Godeau, *Paraphrase des Psaumes de David* (1648), P. Bourg, *Paraphrase en vers françois sur le CL Psaume de David* (1655), Cl. Sanguin, *Heures en vers françois contenant les CL psaumes de David* (1660), Ch. Le Breton, *Paraphrase des psaumes de David en vers françois* (1680) etc.

Același lucru s-a petrecut, cu mici diferențe, în alte literaturi europene: spaniolă, portugheză, poloneză etc. În mod surprinzător, în literatura maghiară a secolului al XVII-lea constatăm mai puțin acest lucru, probabil datorită prelungirii conflictului dintre Reformă și Contrareformă.

Ele au creat un model și chiar o modă literară, căci altfel nu ne putem explica prezența unor psaltiri versificate în țări profund catolice, precum

³⁸ O situație specială o întâlnim în literatura engleză a secolului al XVI-lea, în care constatăm o prelungire a Renașterii (uneori prin intermediul neostoicismului). Aici versificarea psalmilor a devenit, în paralel cu Pleiada, pentru prima dată un exercițiu literar al unor poeți de valoare. Parafraze versificate ale psalmilor au realizat Thomas Wyatt, Henry Howard, George Gascoigne, Sir Philip Sidney, Francis Bacon, John Donne, John Herbert, Richard Crashaw, ca să nu mai amintim că specialiștii în opera lui Shakespeare au identificat și în tragediile acestuia fragmente de psalmi versificați.

³⁹ *Psalmi Davidis ex hebraica veritate latinis versibus expressi*, Paris, 1575.

⁴⁰ A redactat trei versiuni ale psalmilor: două în franceză, una în latină, toate rămase în manuscris, în timpul vieții i-au apărut doar *Paraphrase sur les sept psaumes penitentiali*, Paris, 1587. Că întreprinderea versificării psalmilor avea încă puternice conotații religioase o dovedește încercarea sa de a obține protecția și aprobarea papei în împlinirea acestei intenții.

⁴¹ *Soixante psaumes de Davidis en vers françois*, 1591; *Psaumes de David*, 1592; *Cent psaumes de David*, 1598; *Les Cent cinquante psaumes*, 1603.

⁴² *Les Psautier de David torne en prose mesuree ou vers libre*, 1588.

⁴³ *Les paraphrases sur les cent cinquante psaumes*, 1612.

⁴⁴ *Psautiere chretienne*, 1612.

⁴⁵ *Les CL psaumes de David*, 1625.

⁴⁶ *Les psaumes*, 1631 și *Dernieres oeuvres et poesies chretiennes*, 1660.

⁴⁷ Acesta, pe lângă 50 de psalmi, a parafrizat și celebrul text medieval (atribuit de unii lui Thomas a Kempis, de alții lui Gerson) *De imitacione Christi*.

Spania⁴⁸ sau Italia⁴⁹, precum și versificarea altor texte ale *Bibliei*, care nu aveau o legătură directă cu cultul bisericesc: *Proverbele lui Solomon*⁵⁰, *Ecleziastul*⁵¹, *Cântarea Cântărilor*⁵², *Plângerile lui Ieremia*⁵³ etc. Aceleași mode i-au fost supuse și texte celebre ale literaturii antice ca *Batrachyomachya* lui Homer⁵⁴. Activitatea de traducător este greu de deosebit, de altfel, în epocă de cea de parafrizator, de multe ori textele luând în momentul trecerii lor dintr-o limbă în alta înfățișări toatal deosebite față de originalul lor.

Împingând mai departe considerentele noastre, ne putem întreba dacă anumite texte ale lui Corneille, Racine și Molière, care au ca inspirație literatura dramatică antică, nu pot să fie incluse în aceeași experiență generală a parafrizei literare. O asemenea lărgire a discuției ne obligă la o sugestie esențială în perceperea statutului literar al parafrazelor versificate: dacă ele trebuie analizate în relație cu textul de la care pornesc, acest lucru trebuie făcut prin analiza lor în formă, considerându-le ca lucrări independente din punct de vedere estetic, a căror valoare trebuie judecată în sine și nu în relație cu a textului sursă.

În răsăritul Europei, Reforma a cuprins toată zona baltică, Polonia și Ungaria. În Polonia, de exemplu, unde, pe lângă cunoscuta versiune a episcopului catolic Jan Kochanowski⁵⁵, se mai cunosc și alte variante versificate ale psalmilor, de data aceasta de sorginte reformată, scrise fie în latină sau poloneză.

Nevoile cultului reformat, care au impus atât de mult prin oralitatea lor în mod special textul psalmilor versificați în conștiința contemporanilor încât la

⁴⁸ Benito Vita, *Harpa de David*, Medina del Campo, 1545.

⁴⁹ F. Panigrola, *Dichiarazione dei Salmi di David*, Venezia, 1586; pe lângă versiunile versificate italiene apărute în Elveția, care pot să fie considerate, totuși, ca fiind influențate de Reformă.

⁵⁰ I. Mellerius, *Proverbiorum Salomonis metaphrasis Graeca metrica qui versio latina respondet*, Geneva, 1599; Ae. Synagores, *Proverbia Salomonis Carmine elegiaca*, Wesel, 1548.

⁵¹ A. I. Claius, *Ecclesiastes Salomonis carmine redditus et enarratus*, Geneva, 1588; A de Thou, *Ecclesiastes poetica metaphrasis explicata*, Caeserodumi Turorum, 1590.

⁵² *Cantica Canticorum versum explanatum*, Paris, 1531; P. Nannius, *In Cantica Canticorum paraphrases et scholia*, Louvain, 1554; T. De Beze, *Cantica Canticorum Solomonis Latini versibus expressum*, Geneva, 1584; G. Genbradus, *Cantica Canticorum Salomonis versibus*, Paris, 1585; P. Ballaeus, *Poetica paraphrasis Cantica Canticorum; Psalmis CXIX*, Geneva, 1590.

⁵³ *Threni Jeremiae poetica metaphrasis*, Caesarodunum Turorum, 1590.

⁵⁴ Elisio Calenzio, *De bello ranorum*, Augsburg, 1512.

⁵⁵ *Psalterz Davidow*, 1579 (a cunoscut mai multe ediții în secolele al XVI-lea și al XVII-lea). La rândul său, *Psaltirea versificată* a lui Kochanowski pare a fi o replică catolică la varianta versificată a psalmilor datorată reformatului Mikolaj Rej (1545), care se bucura de audiență chiar și în rândurile catolicilor polonezi. O sugestie reformată în redactarea *Psaltirii* i-a putut veni și în urma contactului direct cu poezia franceză a Pleiadei, dar și prin varianta latină a lui Buchman, cu care este uneori comparată.

mijlocul secolului al XVII-lea vom asista la ciudate apariții literare, în care melodia unui psalm era suport pentru un alt text literar⁵⁶.

Însuși Clement Marot a lăsat să se înțeleagă în dedicația făcută doamnelor și domnișoarelor („O vous, dames et damoysselles”) la psalmii săi versificați dubla lor calitate: cea de operă literară și caracterul lor devoțional⁵⁷.

Dacă faptul că *Psaltirea* putea să răspundă în mare măsură unei sensibilități baroce⁵⁸, fiind dominată de exprimarea unor sentimente extreme și contradictorii: de la nădejdea absolută în puterea salvatoare a lui Dumnezeu, de la sugestii ale formelor fixe primite dinspre retorica textului ebraic, până la cultivarea celebrului motiv *fortuna labilis*, este evident că apartenența diferitelor versificări ale psalmilor la Barocul propriu-zis trebuie judecată de la o operă la alta și nu în totalitatea lor. Nu ne surprinde faptul că, până să ajungă la expresiile sale majore, Barocul incipient sau minor, ca expresie artistică a luptei dintre Reformă și Contrareformă, s-a oprit și asupra textului *Psaltirii*, făcând un exercițiu predilect din parafrizarea sa literară.

În această conjunctură a unor factori religioși, culturali și literari, psaltirea în versuri a devenit pentru o perioadă un gen literar, care a produs un număr impresionant de scrieri de-a lungul a mai bine de două secole. Calitatea lor literară este însă diferită, mergând de la unele scrieri literare de mare valoare până la o puzderie de lucrări, dintre care nu puține de valoare îndoielnică. Astfel, tendința istoriilor literare de a înregistra doar lucrările de excepție a făcut ca acest tip de poezie să nu fie văzut ca un fenomen de amploare, ci ca o serie de producții ale unor opere izolate între ele și insolite.

În concluzie, putem arăta că, la mijlocul secolului al XVII-lea, răspândirea psaltirilor versificate își are justificarea într-un complex de factori

⁵⁶ Pierre de Changy, *Cantique fait sur la mort du tiron composee [...] sur le chant du psaume XLII*, 1554; Gilbert de Gondoux, *Cantique en paraphrases sur aucunes Psalmes de David sur les calamitez vives en France*, 1588; La Bourdaiziere, *Meditation sur le 50-e Psalme*, 1596.

⁵⁷ „Je veuls icy vous presenter
Depouy sans offence chanter...
O bien heureux qui voeir porta
Fleurir le tempe qui l'on ora
Le laboureur parmz la rue,
Et l'artisan en sa boutique,
Avecques un psaume ou cantique
En son labeur se soulager!
Heureux qui orra le berger
Et la bergere aux boys esans,
Faire que rochers et estangs
Après eulx chater la haulteur
Dun saint nom du leur Créateur.”

⁵⁸ Stegemann, *L'apport des traductions*, p. 155-163.

care au concurat la succesul lor. În primul rând trebuie luate în considerare nevoile cultului bisericesc, susținute mai ales de Reformă (care a dezvoltat o tendință existentă încă de la începutul Evului Mediu, atât în Biserica apuseană cât și în cea răsăriteană). Exercițiul parafrazei, vechi încă din latina târzie antică și de la începutul Evului Mediu, a cunoscut o răspândire remarcabilă și datorită controverselor dintre Reformă și Contrareformă, care implicau interpretarea textelor biblice atât în spiritul cât și în textul lor.

Barocul, pe de altă parte, a facilitat parafraza versificată după textul *Psaltirii*, atât datorită manierismului pe care îl presupunea actul parafrazei, cât și datorită materialului literar propriu-zis, propice trăirilor baroce, pe care îl ofereau psalmii.

Asistăm, astfel, la o dublă justificare, complementară însă, a versificării psalmilor: religioasă, pe de o parte, modă literară, pe de alta. Ambele au concurat la succesul acestui tip de texte, dar, în cazul fiecăruia dintre ele, trebuie analizat cu atenție în ce măsură a contribuit fiecare din aceste elemente. Nu ne miră faptul că majoritatea poezilor Pleiadei au versificat psalmi sau chiar psaltirea întreagă, cele mai multe dintre ele rămânând în manuscris. Din experiența acestui moment al literaturii franceze s-a inspirat polonezul Jan Kochanowski, care a fost profund pătruns de influența acestui curent în timpul studiilor și călătoriei sale în Franța (unde l-a cunoscut pe Pierre Ronsard). Iar experiența sa a fost pentru Dosoftei un îndemn pentru realizarea unei opere similare în limba română.

Compusă între 1660-1666, *Psaltirea în versuri* a mitropolitului Dosoftei a fost editată doar în 1673. Autorul mărturisește precaut, conștient de noutatea întreprinderii sale, încă din foaia de titlu a tipăriturii, că ea este „cercată prin svintele cărți, și de-acia pre versuri tocmită în cinci ai foarte cu osârdie mare”⁵⁹, tocmită însemnând „alcătuită, asamblată”; tot Dosoftei își definește lucrarea drept o tâlcovanie⁶⁰, cu sensul de: „interpretare”, sens pe care îl regăsim și în alte contexte tot în același text: „Vezi ce tâlcovanie are sfânta carte”⁶¹, „tâlcovania pre-acest psalom de sus”⁶²; în altă formulare, Dosoftei spune explicit că „a lui David proroc și împărat Psaltire tâlcuită românește pre stihuri”. Din aceste formulări rezultă clar cele două dimensiuni pe care mitropolitul le investește în lucrarea sa: cea de interpretare și chiar exegeză și cea de scriere literară.

⁵⁹ Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, ediție critică de N. A. Ursu, Iași, 1974, p. 3.

⁶⁰ „ni s-au părut smerenii noastre a hi lucru de treabă și de folos tâlcovania aceștii svinte cărți”, *ibidem*, p. 11.

⁶¹ *Ibidem*, p. 933.

⁶² *Ibidem*, p. 1038.

Față de modelul polonez, *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei mai are o serie de note marginale care conțin trimiteri și comentarii la alte texte ale *Bibliei*, cu care marele mitropolit pune în legătură un text sau altul al *Psaltirii*. Fără a încerca aici un răspuns, ne punem întrebarea dacă acestea nu sunt preluate din surse occidentale (eventual *Psaltirea de la Bălgrad*), mai ales că tot Dosoftei face referiri și la psalmi „nescris deasupra lui titlu de la evrei”, ceea ce ne îndrumă spre edițiile reformate ale *Psaltirii*, în special la cele care descind din traducerea lui Iunius, inclusiv spre *Psaltirea de la Bălgrad*.

Așa cum ne apare acum, *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei este, cel puțin în parte, o parafrază teologică a textului biblic, încercând să clarifice locuri obscure, dar și să facă legătura cu alte cărți ale *Bibliei*. Doar astfel se poate explica faptul că Dosoftei nu a versificat psalmii în întregime, ci doar părți ale lor – ceea ce contravenea în mod flagrant cu precauția pe care Biserica Ortodoxă a arătat-o în permanență pentru respectarea integrității textului biblic –, fapt care își găsește explicația în această dimensiune hermeneutică a versificării sale: el încearcă să clarifice pasajele obscure prin mijloacele oferite de literatură. El nu face acest lucru cu un anume text în față, ci, ca un om îndelung exersat în lectura *Bibliei*, și în special a psalmilor, el întreprinde prin versificarea lui o dublă operație: hermeneutică, pe de o parte, catehetică pe de alta. De aceea, adaptarea pe care o face nu este atât la un mediu geografic⁶³, cât la unul cultural, căci în versificarea lui se simt scoliile patristice (mai ales ale Sfinților Părinți din Răsărit) la textul psalmilor.

Pe de altă parte, ea poate foarte bine să fie interpretată ca o replică ortodoxă la textele similare reformate care circulau în mediul românilor calvini din Transilvania, despre care, cu precizie, Dosoftei avea știință⁶⁴, mitropolitul integrându-se coerent într-o îndelungată tradiție de replică moldovenească la răspândirea Reformei între români, inaugurată de Varlaam. O altă sugestie îi putea veni însă de la Contrareforma catolică (în special cea poloneză, de care Dosoftei nu era străin), care integrase psaltirile versificate într-o experiență literară propriu-zisă. Dar dincolo de aspectele filologice și religioase, *Psaltirea în versuri* rămâne un text poetic autentic (și nicidecum o traducere), care se integrează într-o foarte largă tradiție literară occidentală.

Probabil insolitul acestui text în lumea ortodoxă și suspiciunea cu care va fi fost el tratat de către unii ierarhi ortodocși (și aici nu facem, pentru moment, decât o presupunere) îl va fi îndreptățit pe Dosoftei să publice ulterior *Psaltirea slavo-română*, ca o dovadă a atașamentului său la tradiția

⁶³ Profesorul Al. Andriescu refuză, pe bună dreptate, această idee a „românizării” psalmilor.

⁶⁴ Un argument indirect ne este oferit și de circulația și ecourile deosebite de care s-a bucurat textul lui Dosoftei în Transilvania; cf. notele lui N. A. Ursu la Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, și la Dosoftei, *Opere*, I, București, 1978.

ortodoxă. Acest lucru ar explica neconcordanța între textul slavon și cel românesc în proză, dar, de asemenea, între titlurile slavone din *Psaltirea slavo-română* și cele din *Psaltirea în versuri* și, în fine, între textul românesc în proză și cel versificat. Parte dintre acestea au fost observate de cercetători, dar nu au fost studiate în toată extinderea lor.

Dacă acceptăm acest punct de vedere nu va trebui să căutăm un anume text pe care îl va fi versificat Dosoftei, ci, înțelegând regulile parafrazei, să urmărim *Psaltirea în versuri* ca o operă literară independentă de o anume redactare a *Psaltirii*.

Dosoftei sugerează posibilitatea că psalmii săi versificați ar putea fi folosiți în biserică: „Poate hi că s-au fost cântând în legea veche în stepenele oltariului cum să cântă acum la noi la utrănie duminica înaintea svintei evanghelii catisma acesta cu tâlc ce le zicem antifoane”⁶⁵, dar, categoric, prima lui intenție era una literară, din moment ce adaugă la sfârșitul volumului și versurile despre originea românilor și un *Apostrof*.

Un ultim aspect, care nu a fost înregistrat suficient de comentatori, este faptul că subtitlurile explicative care întovărășesc psalmii versificați ai lui Dosoftei coincid cu cele din *Psaltirea slavo-română*, dar și cu cele din traducerea *Vechiului Testament* atribuită de majoritatea cercetătorilor lui Nicolae Milescu⁶⁶. De exemplu: Psalmul 1: „Nescris desupra lui titlu de la evrei”, Psalmul 3: „Când fugiia de avesalom”, Psalmul 5: „Pentru ocârmuirea”, Psalmul 6: „Pentru a opta, adecă dzua de giudeț” etc., ceea ce ne dovedește că Dosoftei a avut la îndemână și traducerea *Vechiului Testament* care a pătruns cu modificări în *Biblia de la București*.

Privită din această perspectivă, redactarea *Psaltirii în versuri* a fost un act cultural complex, care a pus la contribuție surse diferite. Ceea ce ne îndeamnă să afirmăm că teritoriul investigațiilor referitoare la acest text oferă încă o arie largă de investigație.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 911.

⁶⁶ Ms. rom 45 de la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române.